

Buda Ferenc

Világ, világom

Sztálin élve és halva

Fejem lányának főtebb említett benőttét jelzi, hogy tanulmányi eredményeim az előző évihez képest szembeötlő módon megjavultak. Kitűnő tanuló nem vált ugyan belőlem (ilyen csak egyszer történt: negyedik elemiben), ám az, hogy például oroszból is már félévkor jeles osztályzatot kaptam az engedékenységre egyáltalán nem hajlandó Iglói tanár úrtól, azt mutatta, hogy igyekeztem tőlem telhetően megemberelni magam. Ez a tőlem telhetően annál a 15 éves fiúnál, aki akkor voltam, elsősorban nem az értelmi-szellemi befogadóképességre utal, hanem az akarat s a becsvágy irányultságaira. Magyarán szólva: egyfelől ami jobban érdekelt, azzal eleve többet foglalkoztam, másfelől viszont be akartam bizonyítani – főleg magam előtt –, hogy ki bírok kapaszkodni onnét, ahová a saját mulasztásaim és melléfogásaim miatt jutottam. (Nagy kár, hogy ez a bizonyítási kényszer az évek során nem terjedt ki a matematikára, fizikára...) Év végi bizonyítványomban csupán két négyes lógott ki a jelesek sorából, így aztán jeles rendű lettem. Többször aztán ez nem is történt meg velem iskolai pályafutásom hátralévő szakaszában; ahhoz az kellett volna, hogy a számomra akkoriban érdektelennek tetsző tantárgyakkal is meghittebb kapcsolatot építsek ki. Ami viszont a kíváncsiságomat fölkelte, azzal képes voltam kitartóan, hosszú ideig, akár a pihenőidőm rovására is foglalkozni. Heteken át féléjszakákat szántam rá például, hogy egy Észak-Amerika felfedezéséről és meghódításáról szóló könyvet – amit szoros határidőre kellett visszaszolgáltatnom a tulajdonos kezébe – gondosan, apró betűkkel kijegyzeteljek; ebbéli hangyaszorgalmam háttérben persze mi más működött volna, mint az indiánok ügye! Amely ügy egyébként – ha másként nem, áttételesen – bizonyos fokig még politikai szemléletemet is befolyásolta, illetve módosította. (Ha egyáltalán szóba jöhet akkori magam esetében olyasmi, hogy politikai szemlélet.) Aprócska, de jellemző adalékkal is szolgálhatok ehhez:

Sztálin 1949. december 21-én töltötte be 70. évét, s a szocialista tábor baráti – sőt testvéri – országaiban világraszóló, már-már vallásos színezetű ünnepekkel emlékeztek meg a jeles évfordulóról. Költők, írók, képzőművészek, zeneszerzők

Részlet egy készülő könyvből

százai dicsőítették alkotásaikkal a nagy Vezért. (Milyen érdekes: bár hivatalosan ő is csak tovaris, azaz elvtárs volt, s közeli beosztottjai a háta mögött többnyire a bizalmasabb színezetű Gazda fedőnéven emlegették, a nagy nyilvánosság előtt neki is kijárt a vozsgy, magyarul vezér cím, akárcsak Hitlernek a Führer.) A róla szóló ódák és kórusművek (pl. Nyikolaj Tyihonov: *A sztálini alkotmány*, Zelk Zoltán: *A hűség és hála éneke*, továbbá a kanyargós dallamvezetésű Sztálin-kantáta – hogy csak a legjavát említsem) éveken át szerepeltek szavalóversenyek és énekari előadások sikerdarabjai között. Az ünneplés nem korlátozódott a jubileumi esztendőre: évek múlva is rá-rátalált az ember hol itt, hol ott a bálványimádat különféle rekvizitumaira. Így ötlött szemembe valamikor 1951. ősz vége felé a Fazekas Gimnázium földszinti folyosóján egy közepes méretű, többszínnyomású plakát. Ezen azokat a díszes kivitelezésű tárgyakat lehetett megszemlélni, amelyeket a nagyvilág – úgymond – „szabadság után vágyakozó” népei, köztük tengerentúliak is ajándékoztak Sztálin Elvtársnak, a népek nagy barátjának. Az ajándékok sorában pedig ott látok egy pompás sastollkoronát. Aláírás: Az észak-amerikai indiánok ajándéka. S lám, mit tesz a propaganda (vagy a reklám – szinte mindegy) a tájékozatlannal: odaképzelve a tömött bajszos, fürkésző tekintetű arcot a főnöki fejdísz koszorúja alá, szinte hajlamossá váltam elhinni, hogy Sztálin valóban a népek felszabadításáért küzd, csak hát ennek a küzdelemnek is megvannak a maga sötét és nehéz szakaszai. Tizenöt esztendő voltam (meg persze a valós tények ismeretének hiánya) talán elegendő magyarázat erre a roppantul – mondhatni: hülyén – naiv elmefuvalatra. Hisz még a megállapodott korú felnőttek közül is sokan vélekedtek így akkoriban: „Az öreg lehet, vagy tán biztos is, hogy jót akar, de az a baj, hogy nem tud a körme alá nézni mindenkinek, akik az utasításait kellene, hogy végrehajtsák.” Hát igen: a jó királyról meg a hitvány, gonosz tanácsadókról szóló mese legújabb kori változata. A még újabb, már a Sztálin halála után, s főleg 56 táján elterjedt változat: „Lenin elgondolásai még jók voltak, Sztálin keze alatt romlott el minden, Lenint is ő tette el láb alól.” Honnét tudhatták volna a jóhiszemű s tartós információhiányra ítélt meshívók, hogy Lenin kezéhez (feltehetőleg csak képletesen) mennyi vér tapadt, s hogy amit ő éles és logikus elmével megtervezett, azt utódja – beteges bizonyításkényszerű, hatalomvágytól, majd üldözési mániától is sarkallva – csupán kiteljesítette s a képtelenségig fokozta? No de – utalván az elején említett baráti, sőt testvéri viszonyra a szocialista tábor népei közt – kössünk egy kis pántlikát e bekezdés végére a barát és a testvér fogalmát értelmező korabeli viccel:

– Mi a különbség barát meg testvér között?

– ?

– A barátot magad választod magadnak, a testvért meg úgy csinálják melléd, anélkül, hogy megkérdeznének felőle, akard-e vagy sem.

Két emlékezetes eseményt emelnék még ki 1951–52-es tanévem többnyire szürkécske napjainak hosszú sorából. Az egyik a kezdetén történt, a másik viszont nyáron, már az évzáró utáni hetekben. Szeptember legelején a csehszlovák színekben turnézó Henry Cirkusz társulata látogatott el Debrecenbe (te jó ég, hol van már azóta Csehszlovákia, no meg persze Jugoszlávia, valamint a szárazföld egyhatodát elfoglaló Szovjetunió is!), sok-sok lakókocsival, hatalmas

sátorral, népes menaszériával. Ott táboroztak le egészen közel az iskolánkhoz, a Kisállomás előtt kiszélesedő Baromvásártéren. (Régóta nem itt tartották már a rengeteg disznót, marhát, lovat felvonultató állatvásárokat, hanem a városnak épp az ellenkező szélében, de a népnyelv még akkor, az ötvenes évek elején is így nevezte.) Egész állatkertre való sokféle jószágot hozott magával a cirkusz, s ez legalább akkora látványosságnak számított, mint az akrobaták mutatványai. Az állatok nagy részét nem is alkalmazták a porondon előadott produkciók során: mozdítható elemekből összeállított, fedetlen karámokban vagy nyitott oldalú ketrec-kocsikban élték a maguk rabéletét a csodálatuk végett összesereglett bábész közönség szórakoztatására. Megtekintésükért – kiváltképp csoportos látogatás esetén – a délutáni és esti előadásokra szóló jegy árának csupán a töredékét kellett leróni, így hát osztályfőnökünk egy napon mindannyiunkat kivezényelt a Baromvásártérre, mondván: jól figyeljünk meg mindent, mert első iskolai dolgozatunkat az ott látottak alapján fogjuk megírni. Lelkünkre kötötte: „Ki-ki jegyezze majd meg alaposan, mi az, ami a legérdekesebb, legmaradandóbb élményt nyújtotta számára.” Több mint százötven főt tett ki a fillérekért meg-szemlélhető állatok létszáma. A megszokott méretű lovak, törpepónik, elefántok, kutya, kétpúpú tevék, oroszlanok, medvék, tigrisek, párducok, kisebb-nagyobb papagájok társaságán kívül volt még egy rakás különféle korú, nemű és nagysá-gú bundermajom is egy nagy ketrecben, egy nyitott, de kissé szűkös karámban pedig két jókora ausztráliai futómadár, emu hordta vagy 180 centi magasan a fejét. Legnagyobb tömeg általában a majmok ketrece előtt tolongott. Talán épp az emberi társadalmat, s annak egyedeit görbén, sőt kajlán, de roppant találóan tükr-öző viselkedésük vonzotta oda a sokaságot? Az bizony meglehet. Természetesen a nagymacsák iránt is fokozott érdeklődést tanúsítottak a látogatók. Egyszer aztán egy röpke közbjáték némileg módosított a mértéken felüli kíváncsiságon. Épp a tigris szállása előtt nyomakodott vagy húsz-huszonöt ember, de akkora buzgalommal, hogy majd feldöntötték a ketreckocsi előtt felállított biztonsági korlátot. „Odanézz, mekkora mancsa van! Na, ha azzal lekenne egy pofont valakinek, biztos kiugrana az állkapcája!” „Még hogy kiugrana! A feje is lerepül-ne!” „De mér’ nem kel már fel! Mit lustálkodik itten!” „Az ám! Fényes nappal!” A tigris behunyt szemmel, hosszan elnyúlva hevert a ketrec egyik végében, s jó ideig rájuk sem hederítve aludta délutáni álmát. Ám egyszer csak lassan feltá-pázkodott, nyújtózva nagyot ásított, kimutatván félelmetes tépőfogait, majd borostyánsárga szemét szigorúan rámeresztette a bábmuló népségre. „Húha! Így még nagyobb, mint fekve!” „Nem bír ez kitörni onnét?” E szavakra a tigris meg-vetően hátat fordított a kívülállók hadának, s mintha csak mélyen lesújtó véle-ményét kívánta volna kifejezni irántuk, hátulját a ketrec erős vasrácsának vetve többször ismétlődő, bőséges, nagy ívű sugárban végigpössentett a nagyérdeműn. A mutatvány nyomán támadt visongást, kiabálást mintha meg sem hallotta volna: higgadtan, nagyot szusszanva visszafeküdt a helyére, kényelmesen elhelyezke-dett, csak úgy ropogtak, nyiszorogtak a lakókocsi eresztékei. Mivel valamelyest távolabb álltam, sikerült szerencsésen kimaradnom a tigrispermetben részesülők kiváltságos csoportjából. Hasonlóképp megúsztam az egyik emu haragos csőr-csapását is, amellyel azt kívánta megtorolni, hogy hosszú nyaka tövéből kitéptem

két szál foszlós, laza tollat emlékül. Az elefántok iránti kíváncsiságomra azonban ráfizettem. Voltaképp arról szerettem volna érzékszervi tapasztalatot szerezni, vajon milyen lehet az elefántok bőre. Kilestem hát, mikor vezetik be őket porondra lépés előtt a sátorba, kívülről óvatosan felhajtottam a ponyva alját, majd a résen benyúlva meg is tapintottam az orrom előtt toporgó-várákozó hatalmas oszlopszerű lábak egyikén a vastag, érdes bőrt. Abban a pillanatban egy éles csattanás meg a lábam szárán támadó arasznyi véres csík jelezte, hogy nem a legjobbkor jártam arrafelé: az idomár – vagy a hajcsár – épp akkor tessékelte odébb az elefántokat, s a sodronysударú ostor az én lábam valamelyest vékonyabb bőrét is telibe találta. Az emu tollai mellé így egy forradást is magammal vihettem emlékbe. Egyik sincs már sehol azóta: a tollak elkallódtak, a sebhely nyom nélkül begyógyult. Az élményeinket ecsetelő dolgozatot egyébként valóban megírtuk a másnapi magyarórán. Fogalmazásaink értékelése során maradandóan tudatosult bennem: 1. Egy írásmű megalkotása közben ajánlatos ügyelni mind a terjedelemre, mind pedig az arányokra. 2. Nem mindig célszerű mondandónk legfontosabbnak szánt részét a legvégére hagynunk. E kettős tanulság abból szűrődött le, hogy – miután három és fél sűrűn teleírt oldalon részleteztem a lovak, tevék, elefántok, tigrisek, oroszlánok, kutyák, emuk stb. látványát s viselkedését – a számomra akkor legnagyobb élményt nyújtó állatcsoport leírására időm fogytán mindössze egy öt szóból álló, egyszerű bővített mondat jutott: „Nekem legjobban a majmok tetszettek.” Ez volt dolgozatom utolsó mondata. Tartós sikert azonban mégsem én, hanem Miklósvölgyi Jóska aratott dolgozatának ezen megállapításával: „Legnagyobb élményem az, hogy bűdös volt az oroszlán.” Évek múltán is emlegettük.

A másik esemény megint csak egy szünidei közhasznú munka volt. Ám ötvenkettő nyarán nem a Hortobágyra vittek ki bennünket borsószedés végett, nem is a Debrecen nyugati-déli határában elterülő feketeföldekre a gyapotcserjéket megkapálni vagy cukorrépat egyelni. Ezúttal az általános békeharc egyik résztütközetének gyalogkatonáiként markoltuk meg a szerszámnyelet: egy vadonatúj laktanya építkezésén vehettük ki részünket az imperializmus elleni világméretű küzdelemből. A létfontosságú létesítmény helyét a város határán kívül, a Sámsoni út mentén jelölték ki arra illetékes felső hatóságok. Ez az út Debrecenből északkeleti irányban kiindulva, s egyebek közt Hajdúsámsont, Nyíradonyt és Nyírbátort átszelve Mátészalkánál torkollik bele a Vajától Csengersimáig tartó 49-es számú útba. (Tovább is tart ugyan a 49-es, egészen Szatmárnémeti városáig, odaát azonban már nem ezzel a számmal jelölik.) A környező vidék – amint az említett helynevekből is kiténik – már a Nyírség szerves része, függetlenül a két szomszédos megyét a térképen elválasztó közigazgatási határtól. Mindenesetre: az út mentén, főleg annak jobb oldalán szelíd hullámokat vető homokbuckák már régtől fogva kiváló gyakorlóterepül kínáltak a különféle fegyvernemek alakulataiban szolgáló katonák számára. Akárcsak – teszem azt – a csenevész fehér nyárfákkal megéleterős borókákkal gyéren benőtt buckás terület Tatárszentgyörgy mellett, vagy az árvalányhaj ezüstfehér szálaiból lengedezett hajmáskéri dombháta. Így aztán kézenfekvőnek látszott egy laktanya idetelepítése. (Az merőben más kérdés, hogy vajon mi szükség volt rá a már meglévők mellé...) Teherautóval vittek-hoz-

tak bennünket naponta, s munkaidőnk reggel héttől délután fél ötig tartott, mint a felnőtteké. Előző nyári élményeim hatására megutáltam még a mész szagát is, ezért a sámsoni dombok ölen ledolgozott két hetemet nemigen őrizgettem soha a legkedvesebb emlékeim között. Gépesítésnek híre-nyoma sem igen volt még akkortájt: téglát adogattunk tonnaszám a feszített ütemben falazó kőművesek keze alá, takarítottunk, hosszú nyelvű malterkeverővel habarcsot készítettünk a deszkával kibélelt, félszobányi méretű keverőgödörkben. Egy kis hűján parázs verekedésbe torkolló összekoccanásom is malterkeverés közben esett meg. Úgy kezdődött a dolog, hogy egy nap egyazon gödör mellé voltunk beosztva egyik osztálytársammal, Hasznos Imrével. Nyúlánk, barna hajú, vékony fiú volt Imre, mókára-tréfára mindig kész, vidám gyerek. Az iskolában egymás közelében ültünk, barátságos hangnem jellemezte beszélgetéseinket, s ez itt is hasonlóképp folytatódott. Ám ezen a napon mintha ördög bújt volna belénk: előbb csak úgy élőszóval kezdtük csipkedni egymást, majd Imre a malterkeverőt felém fordítva lefröccsentett a híg habarccsal. Nem vettem túlságosan szívemre a dolgot, hisz ilyesmi véletlenül is megtörténik, de a harmadik támadásnál ellenállhatatlan késztetést éreztem a méltó viszonzásra. Hát sikerült: Imrét épp telibe kapta az általam útnak indított cseppfolyós küldemény, de olyannyira, hogy a szó szoros értelmében teli lett vele a szeme-szája. Magam is meghököltem tőle, mit követtem el; nem azért, mert – miután egy mozdulattal nagyjából letörülte arcáról a malttert – bokszolópózban akart méltó elégtételt venni a rajta esett sérelemért (hisz nem látván, hová üt, csak úgy vaktában csapkodott), hanem mert tapasztalatból tudtam, mennyire eszi-marja az ember szemét a meszes lével elegyített homok. Végül a verekedésből nem lett semmi: Imre a vízcsaphoz botorkált, hogy kimossa szeméből a malttert, s a korábbi békesség a kölcsönös tiszteletkörök megtétele nélkül is helyreállt köztünk. Ő aztán máshová távozott a Fazekasból, nem járta velünk együtt végig a négy gimnáziumi osztályt. Nincs róla hírem, mi lett vele, mi lett belőle. Arcát s alakját látom csak magam előtt, s arra emlékszem még, hogy édesapja tanárember volt, s hogy görög katolikus család sarjaiként nyolcan voltak testvérek. Akár fel is sorolhatom mindnyájukat: Csöpi, Ági, Őcsi (ez volt ő maga), Emő, Klári, Gyöngyi, Micu, Csilla.

Igen, a laktanya: elkészülte után oda ÁVH-s katonákat költöztettek. Négy évvel később, 1956 októberében – tudtommal – ennek a laktanyának a raktárából látták el az újonnan megszervezett nemzetőrség tagjait (köztük engem is) bőrcsizmával, orosz típusú és gyártmányú füles sapkával, vattázott nadrággal-kabáttal s dobtáras géppisztolyokkal. November negyedikének hajnalán a szovjet hadsereg egységei percekig tartó tüzérségi előkészítés után a többi laktanyával s egyéb, fontosnak ítélt objektumokkal (pl. városháza, főposta, pályaudvar és így tovább) egyidejűleg ezt a laktanyát is megrohmozták és elfoglalták. A szovjet csapatok csaknem két évtizeddel ezelőtti kivonulása után megüresedett épületek jelenlegi állapotáról s jövőendő sorsáról nem tudok semmit.

Nagyjából erre az időszakra – de talán valamelyest korábbra – tehető egy évekig működő új barátság kezdete is, mégpedig rendhagyó módon nem egy velem-velünk egykorú, hanem nálunk vagy hét évvel idősebb fiatalemberrel. Pataki Tibi barátomnak jutott tudomására (hogy mi úton-módon, arra már nem

emlékszem), hogy lakik valaki a közeli környékünkön, aki indiánügyekben sokkalta tájékozottabb, mint mi, ráadásul maga készítette, pompás felszereléssel is rendelkezik. Tibi a nevét meg a címét is kinyomozta, s egy szombat délután felkerekedtünk, hogy ellátogassunk hozzá. Jó hosszan kellett gyalogolnunk, míg a Hadházi út túlsó vége felé, a Kassai úthoz s a jókora kiterjedésű Köztemető hátsó kapujához közel, némi toporgás után beléphettünk Kiss Jenőék kiskertes családi házának kapuján. Jenő – akkor egyelőre még nőtlen lévén – szüleiével és nála néhány évvel fiatalabb húgával lakott egy fedél alatt abban a polgári módon berendezett, magasföldszintes házban, amit az utóbb véghezvitt város(át)rendezési munkálatok azóta számos hasonlóval együtt eltüntettek a térképről. (Ha nem tévedek, jelenleg lakótelep, vagy tán az autóklub telephelye lehet azon a területen.) Tartózkodó visszafogottsággal, de barátságosan fogadott bennünket Jenő, s miután a diplomatikus kerülő utakat mellőzve röviden előadtuk, kifélék-mifélék vagyunk, s felfedtük előtte érdeklődési körünk lényegét, ő is oldottabb hangulatra váltott. Néhány szóval elmondta, hogy régóta foglalkozik az indiánokkal, akad egy-két ilyen tárgyú könyve, például Fehér Szarvas művei, sőt magával a szerzővel is találkozott évekkal azelőtt. Ámulva s tisztelettel hallgattuk szavait, s ámulatunk csak fokozódott, amikor egy szekrény homályos mélyéről előszedte s megmutatta színes hímzéssel meg rojtokkal díszített indiánruháját s valódi sastollakból készített tollkoronáját. Kérdésünkre közölte, hogy a hímzés a menyasszonya munkája, a többit ő készítette sajátkezűleg. Attól a naptól kezdve sokat, mondhatni rendszeresen találkoztunk egymással, gyakran jártuk hármasan a Nagyerdőt, s nyári hétvégeken eleinte kölcsönkapott sátorban, később vastag nemezből magunk szabta-varrta, sokrudas, füstlapos, kúp alakú tipi ortalma alatt táborozgattunk a Kassai út Apafájával szemközti oldalában néhány éve telepített, fiatal fekete fenyves kívülről láthatatlan, középső tisztásán. A hurkává összecsavart nemezlapot a hozzá való tizenkét darab hosszú fenyőfarúddal együtt ló híján kerékpárra szíjazva szállítottuk erdei utakon, ösvényeken és nyiladékokon keresztül gyalogszerrel tolvá a tett színhelyére. Ki is izzadtunk istenesen mindannyiszor, pedig hajlékunk felállítva akkora volt mindössze, hogy hárman egyszerre csak ülve fértünk el benne, fekvé már nem. Ám így is igen jól éreztük magunkat az erdő csendjében, amit a mellette húzódó négyes út zaja akkoriban még nem tépázott meg annyira, mint manapság. Társadalmi és egzisztenciális szempontból Jenő barátom az idő tájt az átmeneti állapot bizonytalanságában lebegett. Érettségi után joghallgatóként tanult a debreceni egyetemen, a jogi kar megszűnte után azonban sem másik egyetemen, sem helyben, de egyéb szakon sem folytatta a tanulmányait. Megismerkedésünk idején épp egy sajátos munkakört töltött be: az volt a dolga, hogy esténként, a sötétedés kezdetekor, a Piac utca páros és páratlan oldalát végigjárva sorra felkapcsolja a kirakatok világítását. Hogy ugyanennek a mozzanatnak a fordítottját mikor kellett végrehajtania, késő este-é avagy hajnali szürkületkor? Csaknem hat évtized távolából bizony meg nem mondanám. Mindenesetre ezért a nem túlságosan fárasztó szolgálatért igen szerény javadalmazást kapott, kárpótlásként viszont szabad volt az egész napja. Miután menyasszonyával, Hegedűs Évikével összeházasodtak, biztosabb állás után kellett néznie: az akkor még a Nyugati meg a Széchenyi utca szegletén

működő Gördülőcsapágy Gyár – a GÖCS – raktárában helyezkedett el, s elhagyta a szülői házat is. Egy Dózsa György utcai családi porta hátsó traktusában béreltek egy szoba-konyha-kamarás kicsi hajlékot, kislányuk, Ildikó is ide született még az ötvenes évek elején. (Őt egyébként nagy kedvvel, sőt szinte büszkén tologattam babakocsijában nagy gimnazista létemre is annak idején a környékbeli utcák során; előrevetített mozgóképe lehetett ez a majdaniaknak, amidőn a magaméit tologathattam hosszú éveken át.) Végleg s messzire elvetődvén Debrecenből sajnos – mint annyi minden az életemben – szétfoszlott ez a kapcsolat is. Jenőék egy Petőfi téri soklakásos ház magassíkszintjére költöztek, Ildikó után több esztendőre született még egy fiuk, Jenő pedig – régi vágyát megvalósítva – negyvenesztendősen az erdőgazdaság szolgálatába szegődött. Ám a beteljesült álom szürkébbnek, s főleg fárasztóbbnak bizonyult a képzeletbelinél: napi negyven kilométert is le-le kellett olykor nyomnia az erdős puszták homokos útjain, s ez még őt, a fiatalabb éveiben országjáró bringást is próbára tette. Mindezt akkor hallottam tőlük, amikor egy hajdani hazalátogatásom alkalmával őket is felkerestem. Van ennek már vagy negyven éve. Jóval utóbb, valamikor a nyolcvanas évek eleje táján Apám számolt be róla, hogy a megyei újság gyászjelentései közt olvasta Évike halálhírét. Élt ötven s talán még egy-két évet. Szívpanaszokkal küszködött már fiatalon is, valószínűleg az vihette el. Négy vagy öt esztendeje Debrecenben jártamkor elballagtam ahhoz a Petőfi téri házhoz, de egykori helyükön mások, ismeretlenek laktak. Jenő, ha él, az idén, 2009-ben töltötte be nyolcvanadik esztendejét. Nem tudom, találkozhatom-e még vele vagy gyermekei valamelyikével. Együtt eltöltött napjaink-óráink fakuló, fel-felvillanó emlékét – ezeken a tétova sorokon kívül – néhány darab féltényérnyi fénykép őrzi.

A második gimnáziumi osztály több változást is hozott iskolai életünkbe, új tantárgyakkal s új tanárokkal. Azok közül, akik az előző tanév során kéz alá vettek bennünket, alig maradt velünk valaki; ha jól belegondolok, talán csak az osztályfőnökünk meg Dotya bácsi, a tornatanár. Másik tanárt – illetve tanárnőt – kaptunk történelemből, oroszból, matematikából, fizikából, kémiából, biológiából, sőt földrajzból is, ám a valódi gyarapodást az angol meg a latin bevezetése jelentette. A latin a humán tagozat kötelező velejárója volt, az angolt pedig választható többletként lehetett fölvenni. Ez utóbbit nem is sorolták be a délelőtti órarendbe, késő délutánonként tartotta az önként vállalkozók számára abban a tanévben éppenséggel dr. Kéry László (évekkel később a Magyar PEN Klub elnöke). Latin nyelvi ismereteinket osztályfőnökünk, Kornya tanár úr igyekezett több évnyi kihagyás után életre kelteni s tovább gyarapítani, az oroszot pedig a mi osztályunkban Orbán Katalin vette át Iglói tanár úrtól. Húszas éveinek második felében járt akkortájt, s az általunk-általam valaha is látott legszebb nők egyikét csodálhattuk benne mindannyian. Nem csillogott, nem hivalkodott ez a szépség – a művilég, úgyszólván ipari módszerekkel méretre kialakított mai eszményeknek (szerencsére) talán meg sem felelt volna –, de belülről, egy rendben és tisztán tartott lélek mélyéről sugározva vont be szelíd fénnyel az arcvonásait. Kiváló tehetségű tanár volt, soha egy hangos, egy éles szót nem ejtett, mégis figyelniünk kellett rá. (Sokszor persze nem is arra, amit előadott, hanem óréa magára, ahogyan mondta.) Hamarosan, talán két-három esztendő múltán férjhez

ment következő orosz tanárunkhoz, az úgyszintén kitűnő szellemi kvalitásokkal rendelkező, ám kívül-belül merőben másféle alkatú s természetű Pálffy Istvánhoz (aki egyébiránt évtizedekkel utóbb a debreceni egyetem angol tanszékén fejezte be tanári pályafutását). Ma már egyikük sincs az élők sorában. Apjával azonos nevű fiukat ha meglátom-meghallom a képernyőn („Pista fiunk mérnökként végzett a Műegyetemen, de mint tudjátok, afféle televíziós személyiség” – számolt be róla jó két évtizeddel ezelőtti érettségi találkozónkon Pálffy tanár úr), mintha csak az apját látnám s hallanám.

E sorok előrehaladtával újra meg újra azt kell észrevennem – s nem épp megnyugodva –, hogy az idő omlatag homokrétegei szakaszonként szinte áthatolhatatlanul eltakarják előlem a múlt számos részletét. Bonyodalmaim s fennakadásaim adódnak például már a pusztá sorrendiség utólagos megállapításával is (mi volt előbb, ki jött utóbb), a nevekkel – pontosabban szólva: makacs rejtőzködésükkel, lappangásukkal – pedig örökös, vissza-visszatérő küzdelmeim vannak már régóta. Így hát bármennyire törekszem is legalább a jellemző részletek feltárására, a megbolygatott homok a maga szeszélyes természete szerint hol készségesen előmutatja azt is, amit akkor éppenséggel nem is kerestem, hol pedig a feltárni óhajtottakra is ráomlik minduntalan. Nem vagyok benne bizonyos például, hogy másodikban (Jesch Matyi bácsi helyett) vajon Bán Elek (Bán Elemér jó nevű debreceni színművész fivére) tanította-e a matematikát, s ha nem ő, akkor hát ki? Talán Besse Gyula? Bán Elek szikár alkatú, hátrafésült hajú, kissé szórakozott természetű férfi volt. Megesett néha, hogy egy-egy fogósabb feladat megoldásába annyira belefeledkezett, hogy ügyet sem vetvén a környező világ zavaró tényezőire – például harminc s egynéhány szilaj kamasz különféle hang- és egyéb effektusokkal kísért fizikai jelenlétére –, hosszú percekig állt gondolataiban elmerülve a tábla előtt, miközben az osztály egyedekre s kisebb-nagyobb csoportokra szakadozva élte a maga életét: jómagam többnyire rajzolgattam; Nagy Attila a randevúin elért sikereinek részleteit ecsetelte a körülötte ülőknek, lehetőleg akkora hangerővel, hogy mások is okulhassanak belőle; Szűcs Laci meg Szabó Tibi – miután a tanár úr elővezette feladatot ők már rég megoldották – a padsor két ellenkező végében tábla és figurák nélküli sakkmérkőzést vívott egymással; egy-két előrelátóbb egyén a következő órára szóló leckét írta (vagy másolta) oroszból, de akadt olyan is, aki evéssel ütötte el a lassan csordogáló időt, vagy a könyökére dőlve csendben szunyókált. Mindez – gondolom – folytonos próbára tette, ám nem törte meg Bán Elek irántunk tanúsított jóindulatát. Matematikai ismereteink azonban csak mérsékelt, ám úgy is mondhatnám: visszafogott ütemben gyarapodtak az órai alatt. Besse Gyula tanár úr a tantestület legtekintélyesebb tagjai közé tartozott. Fizikát is, matematikát is tanított nekünk az évek során ez az erősen öszülő, keskeny arcú, s már-már valószínűtlenül vékony törzsből és tagokból összerakott, idős férfiú, aki szigorú igényessége s egy percre sem lankadó figyelmé révén igencsak különbözött Bán Elek tanár úr engedékenységre hajló személyiségétől (s aki kreolbarna arca s csont-bőr alkata miatt csakhamar megkapta tőlünk – persze csakis a háta mögött hangoztatva – a Ramszesz nevet). Nála a feleletre adott közepes már komoly teljesítményt feltételezett, s még egy erősebb elégtelenért is igyekezett kellőképp kiizzasztani az illetőt. Egy alkalommal a leg-

jobb tanulók egyikét (talán Arnold Csabát?) hívta ki a táblához egy nehéz és bonyolult feladat megoldása végett. Csaba biztos kézzel firkantotta fel a megoldás kulcsát jelentő egyenletet, egyetlen megtorpanás nélkül folytatta a makulátlan levezetéssel, mígnem végül a nagy fekete tábla legalján maradt keskeny sávra a helyes megoldást is gondosan odaírta. „Jó – bólintott elismerően a tanár úr. – Letörülheted.” Csaba letörülte. „Jó – ismételte meg a tanár úr, még egyszer alaposan szemügyre véve az immár megüresedett táblát. Majd kiszáratva így folytatta: Azt mondtam: jó. Tehát négyes.” A bizonyítványba persze már ötös került. Addig azonban ezt a kissé kegyetlennek tetsző módszert követte (ami leginkább a némely sportágakban alkalmazott terheléses futtatásra emlékeztetett). Az ilyen s hasonló lelki megpróbáltatások váltották ki belőlünk az órái előtt meg-megisméltendő hangos sóhajt: „Bárcsak be se jönnel!” Besse azonban bejött. Mindig. A biológia rejtelmait ebben a tanévben Szalkai József tanár úr iparkodott felfedni előttünk, mondhatni, változatos sikerrel. Jóakarátú, emberszerető tanár volt, valami korábbi sérülés folytán kissé merev léptű, ám a formások tekintetében a nagy többséghez képest laza felfogású, ami akkoriban – főleg az ő korosztályabeliek körében – már-már avantgardizmusnak volt tekinthető. Hogy a dolog lényege megvilágosodjék: óra elején a tanár beléptekor az osztály vigyázzba pattant, a hetes pedig katonás stílusban jelentést tett a tanárnak az osztály létszámáról s az esetleges hiányzókról. Nos, Szalkai tanár úr amint megjelent az ajtóban, természetesen felálltunk az ő tiszteletére is, ő azonban soha nem várta meg a hetesi jelentést, hanem a hóna alól kihúzott osztálynaplót még az ajtóból a tanári asztalra hajtva merev térdekkel odalábalt a dobogóhoz, majd egy futó pillantást a padosrok közt állongó társaságra vetve így szólt: „Na, üljetek már le!” E rá jellemző mozzanatok szinte szertartásszerűen ismétlődtek meg az órái kezdetén. Elégtelent adni, kiváltképp buktatni nem szeretett, még a leggyengébb tanulókat is igyekezett átbillenteni az egyes meg a kettes választóvonalán. Más tanár – a legtöbb – héjamód vadászott azokra, akik a pad alá rejtett könyvből-füzetből próbáltak lesni vagy a segítőkész szomszédok sűgását hasznosították felelés közben. Ő nem: „Felőlem leshettek, ahogy tudtok. Csak ne vegyem észre.” Némelyek értetlen tekintete láttán még ennyit fűzött hozzá: „Ahhoz is kell némi felkészültség meg egy kis intelligencia, hogy valaki jól lesse ki a tudnivalót.” Volt egy-két vissza-visszatérő, sztereotip mondata. Például: „A papucsállatka, jó magyar szóval paramécium, azért kapta ezt a nevet, mert a legkevesbé sem hasonlít a papucshoz.” Valószínűnek tartom, hogy az ilyen és hasonló, figyelemfelkeltésre szánt bemondásokkal a már akkor is szerte elharapódzott s gondolkodás nélkül használt közhelyek ellen emelt szót a maga módján. Két éven át tanított bennünket (a biológián kívül utóbb még kémiára), ez idő alatt egyszer lehettünk tanúi annak, hogy kissé kijött a sodrából. Félév közeledtekor észrevette, hogy egy valakinek nincs még beírva semminő osztályzata a naplóba. Brád Mihálynak hívták ezt az osztálytársunkat, alacsony, jókötésű, nálunk vagy három-négy esztendővel korosabb fiú volt, a határhoz közeli Pocsaj községből, s mint földijeitől nem kevesen, román származású. Miska kellő otthoni alapozás híján kissé nehézkesen birkózott a városi gimnázium megnövekedett követelményeivel (meglepő módon az oroszral viszonylag kevés baja akadt; egy újabb idegen nyelv útvesztői talán

épp kétnyelvűsége folytán váltak számára átláthatóbbá), ezenfelül délelőttönként gyakran álmodás is gyötörte, s mivel már kezdet kezdetén a jobb oldali padsor leghátulsó padjában nézett ki magának helyet, s természetével is besimult a tömegbe, igen ritkán vonta magára a tanárok figyelmét. (Egy ilyen eset épp Orbán Katalin óráján keltett hangos derűtséget: a tanárnő épp valamelyik rendhagyó ragozású főnév nyelvtani eseteit taglalta előttünk a tőle megszokott csendes hangnemben, s az osztály nagy figyelemmel s mély átéléssel csüggött ajkain, amidőn az osztályterem hátsó térségeiből váratlanul jóízű, önfeledt kacagás hangjai vágta kettőbe az ismeretátadás tervszerűen elindított folyamatát. Kíváncsian fordultunk mindannyian a profán hangok irányába, Orbán Katika pedig szépen ívelt szemöldökét felvonva tudakolta a tettetéstől: „Megtudhatnám, miért nevelsz?” „Tanárnő kérem, egy vicc jutott az eszembe, azon nevettem” – válaszolta Miska még akkor is pukkadozva. A hatás elképzelhető.) Szalkai tanár úr szeretett volna némileg tisztább képet kapni az egyébként szerény, jól nevelt fiú felkészültségéről, így hát rövid úton felszólította: „Na, Miska fiam, beszélj nekem a cserebogárról.” Miska illedelmesen felállt, tekintetét odaadóan a tanár úrra függesztette – és hallgatott. A tanár úr úgyszintén. Hosszan, türelmesen. Talán egy perc elteltével biztatólag szólt rá a fiúra: „Mondjad csak bátran, hallgatlak.” Miska azonban – sejtethető okból – nem élt a felkínált lehetőséggel. Szalkai tanár úr időről időre meg-megnógatta: „Szólalj mán meg, na.” Ám az nem szólt egy kukkot sem, csak nézett előre egyre tanácstalanabban. Végül a tanár úr türelme fogytán egy mentőkérdéshez folyamodott: „Azt mondd mán meg nekem legalább: hány lába van a cserebogárnak?” Miska, mint akinek kő szakad le a szívéről, megkönnyebbülten vágta rá: „Négy!” – „Négy-e? Na, ez meg egy!” – s a tanár úr határozott vonásokkal bevészte a karót a naplóba. Az év végi osztályzatok lezárásáig azért csak kitalált neki még valami mentőkérdést, hogy ne kelljen megbuktatnia. Brád Miska mégsem tartott velünk érettségiig: 1953-ban, elérvén a hadköteles kort, behívták katonának. Hogy s mint alakult a sorsa azután, nem tudom. Néhány hónapja betértem Kécske egyik cukrászdájába egy kávéra. Miközben a tejszínnel szelídített feketelevest kavargatom, a tulajdonos – jól megtermett, kedves fiatalember – megkérdi tőlem, hogy ismerek-e egy Brád Mihály nevű embert. Persze, hogy ismerek, mondom, egyazon osztályba jártunk több mint félszáz éve, azóta sem láttam, miért kérdezi. „Hát csak azért, mert nemrég itt járt, és Feri bácsi felől érdeklődött, hogy ismerem-e, és nem tudom-e véletlenül, hol lakik. Sajnos nem tudtam pontosan elmagyarázni neki, ő meg utazott tovább. Hogy mi járatban volt errefelé? Azt hiszem, csak úgy utazgatott kedvtelésből erre-arra az országban, s azért szakította meg az útját itt Kécskén, hátha találkozik Feri bácsival.” Megmozgatta szívemet a dolog: ezek szerint él, minden jel szerint jól van, és még emlékszik rám. De hogyan juthatnék a nyomára? Másnap a postán elkértem a Hajdú-Bihar megyei telefonkönyvet, de bárhogyan böngésztem is, az ő nevét nem találtam meg benne. Talán nincs vezetékes telefonja? Az bizony meg lehet; hisz nekem sincs már évek óta. Bizakodom azért: hátha egyszer még egyféle kanyarodik a kettőnk útja, s akkor majd találkozunk.

A vége felé haladván akár így is folytathatnám ezt a fejezetet: az 1952–53-as tanév során voltaképp semmi olyan emlékezetes dolog nem történt, ami kiemel-

kedett volna az egymást váltó évszakok, hetek, napok lassan változó egymásutánjából. Elkövetkezett a téli szünet, gyertyafénnyel, fenyő- és pörköltcukor-illattal s a fahéjas-szegfűszeges forralt bor páráival a karácsony meg az újév, a téli ünnepek elmúltával pedig hamarosan nekidóltunk a második félévnek is, mint Jónás a ködnek. Aztán a tél kiszürkült, majd lassacskán eltakarodott, s a cinegék zengő anapesztusai hallatán arra gondoltunk, hogy akár a fecskék is jöhetnének már hazafelé. Am egy reggelen Szalkai tanár úr – aznap épp vele volt első óránk – ahelyett, hogy a naplót a tőle megszokott módon az asztalra hajította volna a sokszor hallott mondat („na, üljetek mán le!”) kíséretében, az osztállyal szembe fordulva megállt félúton az ajtó s a katedra között: „Fiúk – szólalt meg csendes, de megrendültnek tetsző hangon –, meghalt Sztálin.”

(E könyvfejezet lezárásaként alkalmasabbat s hatásosabbat ki sem lehetne találni Szalkai tanár úr fent idézett kijelentő – pontosabban: bejelentő – mondatánál. A való élet azonban – tartalmilag éppúgy, mint műfajilag – ritkán teremt tiszta és egyértelmű helyzeteket: dráma az epikával, pátosz a groteszkkal elegyedik a maga szeszélyei szerint, s a katafalk koszorúi közül számárfület mutatva olykor ki-kikacsint a bohóc.)

Mi akkor mindenesetre elcsendesedtünk. Többek közt azért is, mert nem tudtunk mit mondani a hírre. (Ami egyébként nem okozott túl nagy meglepetést: Sztálin hirtelen jött betegségét – sok más dologtól eltérően – akkor már nem lehetett eltitkolni a világ elől; még ha a halála bejelentésével nem iparkodtak is túlon túl az illetékesek.) Legtöbbünknek vegyes érzései s gondolatai támadtak: egyfelől az évek óta gőzerővel folytatott propaganda s a valós információk hosszan tartó megvonása is megtette a magáét; másfelől azonban mindenkori véleményünket s alakuló nézeteinket nem csupán a központilag engedélyezett és irányított médiumok alakították (amelyek sorából – a hatalom hallatlan hátrányára – akkor még hiányzott a televízió), hanem a nyugati rádióadók – elsősorban a Szabad Európa – zárt ajtók-ablakok mögött titokban hallgatott adásai s az otthon meg erre-arra jártunkban-keltünkben tapasztaltak is. Ami persze még így együtt is kevésnek bizonyult a kellő tisztánlátáshoz. A hivatalos hangulat meghatározója természetesen a mindenre rátelepedő, mély és egyetemes gyász volt. Fekete lobogók jelentek meg országszerte a középületeken, a rádió egész álló nap gyászzenét sugárzott. Mindez nem maradt hatás nélkül. Emberek egymás közti beszélgetései során – az alig titkolt megkönnyebbülés sóhajaival együtt – ilyen mondatok is elhangzottak: „Hát azért mégiscsak nagy ember volt.” „Lehet, hogy egyben-másban hibázott, de a háborút megnyerte és hát összetartotta a világ legnagyobb országát.” Az örökös kétely s a kiszolgáltatottság érzése is hangot kapott e megnyilatkozások némelyikében: „Csak nehogy aztán aki a helyére lép, még rosszabb legyen.” Nem telt bele azonban három nap sem, s már egy József Attila-idézetből átoperált, szájról szájra terjedő, idegen nyelvre lefordíthatatlan szójáték csúfolódott a rettegett diktátor várva várt távozásán: „Lehunyt a két szemét, a szemét, a szemét...” Szó, ami szó, a változás halvány, de biztató jelei nálunk, idehaza még abban az esztendőben megmutatkoztak: lejjebb került például a hatalom csúcsáról Rákosi Mátyás, feljebb Nagy Imre (az emberek sorsán könnyebbítő, akkor meghozott intézkedéseiről – például a recski „magyar gulág”

felosztatásáról – mások és másutt már sokat írtak), s bár a néhány hónap múlva bekövetkezett visszarendeződés nem hagyott kétséget a rendszer alaptermészete felől, ez a kurta időszak azt is példázza, hogy a rossznak különféleképp lehetnek meg a fokozatai: rossz, rosszabb, még rosszabb; ám így is: rossz, kevésbé rossz, majdnem jó. (Ami persze még mindig csak magának a rossznak egy látszólag átlényegült változata.) Ugyanennek az esztendőnek már nem emlékszem melyik hónapjában Kathó Jenő bácsi is hazajött Recskről. Nem tőle, másoktól, s jóval utóbb tudtam meg: fogva tartott társai is szabadlábba kerültek, a recski büntető-tábor pedig felszámolták. (Maradt helyette épp elég másutt: Csolnok, Nagyfa, Állampuszta, Karcampuszta – ám oda a formálisan is elítéltek kerültek.)

Ez idő tájt elég sokat rajzolgattam, s bár nem szóltam senkinek jövődö-beli szándékaimról, már-már azt forgattam a fejemben, hogy érettségi után a Képzőművészeti Főiskolára fogok jelentkezni. Ám aztán ez is egészen másképp alakult.